

Child Marriage in Iran's Tribal and Ethnic Communities from the Early Qajar Period to the Constitutional Revolution: A Comparative Study of the Social Logics Underlying Early Marriage

Abbas Ghadimi Gheidari¹
Neda Sonboli²

Abstract

Child marriage has generally been discussed only marginally within studies of marriage customs, women's status, and family relations in Qajar Iran, rather than as an independent phenomenon shaped by diverse social logics. This study examines the social, economic, and kinship mechanisms underlying early marriage and compares their operation among the tribal and ethnic communities of Qajar Iran. Adopting a comparative social-historical perspective, the research employs a descriptive-analytical method based on documentary evidence, including travel accounts, memoirs, historical reports, and relevant scholarly studies. The findings show that child marriage was neither homogeneous nor attributable to a single cause. Instead, it functioned as a social institution embedded in kinship organization, subsistence economy, bridewealth, polygyny, labor demands, tribal cohesion, and demographic reproduction. Although early marriage was widespread, its forms and underlying motivations differed according to local economic conditions, family authority, women's productive roles, and tribal institutions. The study argues that child marriage should be understood not merely as a cultural tradition but as part of the broader mechanisms through which social, economic, and kinship orders were reproduced in Qajar Iran's tribal and ethnic communities.

¹ - Professor of History Department, University of Tabriz, Tabriz, Iran.
ghadimi@tabrizu.ac.ir.

² - researcher in history and women's studies and PhD in the history of Iran after Islam, University of Tabriz, Tabriz, Iran. Nedasonboli99@gmail.com. (Corresponding Author).

Received: 2026/05/26, Accepted: 2026/08/01

Keywords: Qajar; child marriage; early marriage; social history of the family; tribal communities; ethnic groups.

Introduction

Child marriage was a defining feature of family formation in many tribal and ethnic communities of Qajar Iran, yet it has rarely been examined as an independent historical phenomenon. Existing studies have primarily interpreted early marriage as a cultural tradition or discussed it within broader analyses of women, family, and kinship, overlooking the structural diversity underlying marital practices across different communities. This study argues that child marriage was a multidimensional social institution embedded in economic production, kinship organization, demographic reproduction, and tribal solidarity rather than merely a cultural custom. Its persistence reflected the interaction of family authority, labor demands, bridewealth, inheritance strategies, and political alliances, although the significance of these factors varied among communities. Accordingly, this research comparatively examines the social logics of child marriage among the Lurs and Bakhtiari, Kurds, Turkic-speaking groups, Turkmens, and Baluchis from the early Qajar period to the Constitutional Revolution. It seeks to explain how differences in economic organization, kinship systems, and tribal institutions produced distinct patterns of early marriage instead of a single, uniform model.

Materials & Methods

This study adopts a descriptive-analytical and comparative historical approach within the framework of social history. Data were collected through documentary and library research using Persian and foreign travel accounts, memoirs, local chronicles, historical reports, demographic studies, and scholarly works on marriage customs and tribal organization in Qajar Iran. To minimize the limitations of individual narratives, evidence from multiple independent sources was systematically compared and critically evaluated. The data were classified according to key analytical dimensions, including marriage age, family authority, kinship organization, bridewealth, women's economic roles, household production, and polygyny. Comparative analysis was then employed to identify both common patterns and structural differences among the selected tribal and ethnic communities,

emphasizing the interaction of local economic conditions, kinship systems, and tribal institutions rather than ethnicity alone.

Discussion & Results

The findings demonstrate that child marriage in Qajar Iran cannot be explained by a single cultural tradition. Rather, it emerged from the interaction of economic organization, kinship systems, family authority, and customary institutions, with notable variation among tribal and ethnic communities. Among the Lurs and Bakhtiari, childhood engagement primarily reinforced family cohesion and tribal alliances. Although Bakhtiari women played substantial roles in pastoral and agricultural production, marriage decisions remained under the authority of senior family members. Historical evidence also indicates a gradual increase in marriage age among some Bakhtiari families during the late Qajar period, while childhood engagement continued to be widely practiced.

Among the Kurds, early marriage was closely associated with lineage preservation, tribal solidarity, and family honor. Engagement at an early age strengthened alliances between families, whereas elders exercised decisive authority over spouse selection. In Turkic-speaking communities, marriage practices varied regionally. Some groups discouraged the marriage of very young girls, whereas in others patriarchal family structures, bridewealth, and economic considerations encouraged early marriage and reinforced social and political ties within tribal networks.

The Turkmens displayed distinctive marriage practices in which bridewealth played a central role. Marriage negotiations involved significant economic exchanges, making daughters important components of household strategies for wealth redistribution and alliance formation. Among the Baluchis, early marriage was similarly embedded in tribal organization but was further shaped by demographic insecurity, geographic isolation, and concerns for preserving family honor.

The comparative analysis reveals several common patterns. Marriage decisions were largely controlled by parents and senior relatives rather than by the children themselves, reflecting the priority of collective family interests over individual choice. Marriage also served to strengthen kinship ties, preserve tribal cohesion, and sustain productive households. Despite women's substantial contributions to pastoral and agricultural production, their economic participation rarely translated into greater autonomy in marital decision-making.

At the same time, important differences distinguished these communities. Bridewealth was particularly influential among the Turkmens, productive labor assumed greater importance among the Lurs and Bakhtiari, while lineage preservation and tribal honor were more prominent among the Kurds and Baluchis. These findings demonstrate that child marriage represented a flexible social institution that adapted to local economic conditions, kinship organization, demographic circumstances, and tribal institutions rather than reflecting a uniform cultural practice.

Conclusion

This study demonstrates that child marriage in the tribal and ethnic communities of Qajar Iran was a multidimensional social institution rather than a uniform cultural tradition. Its persistence reflected the interaction of kinship systems, family authority, subsistence economy, bridewealth, demographic considerations, and tribal cohesion, although the relative importance of these factors varied across communities. By adopting a comparative historical perspective, the study challenges monocausal interpretations of early marriage and highlights the significance of structural diversity in explaining marital practices. These findings contribute to the social historiography of Qajar Iran by providing a broader framework for understanding the relationships among family, economy, gender, and tribal organization. Future research may further enrich this perspective through regional archives, marriage contracts, and local documentary sources.

Bibliography

- Afḍal al-Mulk, Gholām-Ḥusayn. (n.d.). *Safar-nāmeḥ-ye Khorāsān va Kermān* [Travelogue of Khorasan and Kerman]. Edited by Qudrat-Allāh Rūshanī. Tehran: Tus Publications. [In Persian]
- Allemagne, Henry René D. (1956). *From Khorasan to Bakhtiari: A Travel Account*. Translated by Muḥammad-ʿAlī Farehvašī. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Azad, Hasan. (1978). *Behind the Scenes of the Harem*. Urmia: Anzali. [In Persian]
- Baben, C., & Frédéric Houssay. (1984). *Travelogue of Southern Iran*. Translated by Muḥammad-Ḥasan Khān Eʿtemād al-

- Salṭānah. Edited by Mīr Hāshem Moḥaddith. Tehran: Donyā-ye Ketāb. [In Persian]
- Badlīsī, Sharaf Khān. (1998). *Sharafnāmah*. Vol. 1. Edited by Vladimir Veliaminov. Tehran: Asāṭīr Publications. [In Persian]
 - Bakhtiyārī, Maryam. (2003). *Memoirs of Sardar Maryam Bakhtiyari: From Childhood to the Beginning of the Constitutional Revolution*. Compiled by Gholām-‘Abbās Nūrūzī Bakhtiyārī. Tehran: Ānzān Publications. [In Persian]
 - Barnes, Alex. (1994). *Barnes' Travelogue: Travels in Iran during the Reign of Fath-‘Alī Shāh Qājār*. Translated by Hasan Soltānīfar. 2nd ed. Mashhad: Āstān-i Quds-i Raḡavī. [In Persian]
 - Binning, R. B.M. (1857) *A Journal of Two Years Travel in Persia*. Ceylon e t c. Vol2. London: WM.H. Allen and Co. Leadenhall Street, p401
 - Bishop, Isabella L. (1996). *From Bisotun to the Bakhtiari Mountains*. Translated by Mihrāb Amīrī. Tehran: Sahand & Ānzān. [In Persian]
 - Bolūkbāshī, ‘Alī. (2003). *Tribal Society in Iran*. Tehran: Institute for Cultural Research Publications. [In Persian]
 - Cooper, Merian C. (1955). *Journey to the Land of the Brave*. Translated by Amīr-Ḥusayn Ṣafar Īlkhān Bakhtiyārī. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
 - Curzon, George Nathaniel. (2001). *Persia and the Persian Question*. Translated by Gholām-‘Alī Vaḥīd Māzandarānī. Vols. 1–2. 5th ed. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
 - Dieulafoy, Jane. (1992). *Travel in Persia, Chaldea and Susa*. Translated by Aḥmad Farehvašī. Edited by Bahrām Farehvašī. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
 - Dobbed, Clement Augustus. (2005). *Travelogue of Lorestan and Khuzestan*. Translated by Muḥammad-Ḥusayn Āriyā. 2nd ed. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
 - Drouville, Gaspard. (1985). *Travels in Iran*. Translated by Manūchihr E‘temād-Muqaddam. Tehran: Shabāvīz. [In Persian]
 - Edmonds, Cecil John. (1983). *Two Travel Narratives on Lorestan: Notes on Lorestan*. Translated by Iskandar Amān-Allāhī Bahārvand and Lailī Bakhtiyār. Tehran: Bābak. [In Persian]

- E'tešām al-Mulk, Mīrzā Khānlarkhān. (1972). *The Travelogue of Mirza Khanlarkhan*. Tehran: Manūchihr Maḥmūdī Publications. [In Persian]
- E'zām Qudsī, Hasan. (1970). *My Memoirs, or the Illumination of One Hundred Years of History*. Vol. 1. Tehran: Abū Rayḥān. [In Persian]
- Flandin, Eugène. (1977). *Eugène Flandin's Travels in Iran*. Translated by Ḥusayn Nūršādiqī. 3rd ed. Tehran: Eshrāqī Publications. [In Persian]
- Golī, Amīnullāh. (1987). *The Political and Social History of the Turkmens*. Tehran: Mahārat Publications. [In Persian]
- Hejazi, Banafsheh. (1997). *Be Zir-e Maghnaeh: A Study of the Status of Iranian Women from the First Century AH to the Safavid Era*. Tehran: Elm. [In Persian]
- Iskandar Beg Turkmān. (2003). *Tārīkh-i Ālamārā-yi 'Abbāsī (The History of Shah Abbas the Great)*. Edited by Iraj Afshār. Vols. 1–2. 3rd ed. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Jaubert, Pierre-Amédée. (1968). *Travels to Armenia and Iran*. Translated by 'Alī-Qulī E'temād-Muqaddam. Tehran: Bonyād-i Farhang-i Īrān. [In Persian]
- Keenan, Derek. (1997). *The Kurds and Kurdistan*. Translated by Ebrāhīm Yūnesī. Tehran: Negāh Publications. [In Persian]
- Khvāndamīr, Ghiyāth al-Dīn. (2001). *Ḥabīb al-Siyar fī Akhbār Afrād al-Bashar*. Vol. 4. Edited by Muḥammad Dabīr-Siyāqī. Tehran: Khayyām Publications. [In Persian]
- Kiyānī, Manūchihr. (1997). *Black Tents*. Shiraz: Kiyān Nashr. [In Persian]
- Layard, Sir Austen Henry. (1988). *Layard's Travelogue: Early Adventures in Persia*. Translated by Mihrāb Amīrī. Tehran: Vahīd Publications. [In Persian]
- MacBean Ross, Elizabeth. (1994). *Come with Me to the Land of the Bakhtiari*. Translated by Mihrāb Amīrī. Tehran: Sahand Publications. [In Persian]
- Malcolm, Sir John. (2001). *The History of Persia*. Translated by Mīrzā Ismā'īl Ḥayrat. Vol. 2. Tehran: Afsūn Publications. [In Persian]
- Mardūkh Kurdistānī, Muḥammad. (2000). *History of Mardukh*. Tehran: Kārang Publications. [In Persian]

- Mashkūr, Muḥammad-Javād. (1996). *A Survey of the History of Azerbaijan*. Tehran: Kahkashān & Anjuman-i Āthār va Mafākhir-i Farhangī. [In Persian]
- McGregor, Colonel C. M. (1987). *An Account of a Journey to the Province of Khorasan*. Translated by Majīd Mahdīzādah. Mashhad: Āstān-i Quds-i Razavī. [In Persian]
- Minorsky, Vladimir. (2000). *The Kurds*. Translated by Ḥabīb-Allāh Tābānī. Tehran: Gostareh Publications. [In Persian]
- Mīrniyā, ‘Alī. (1987). *The Turkmen Tribes of the Gorgan Plain and Khorasan*. Mashhad: Aṭlas Publications. [In Persian]
- Mīrzā Ibrāhīm. (1976). *Travelogue of Astarabad, Mazandaran and Gilan*. Edited by Mas‘ūd Golzārī. Tehran: Bonyād-i Farhang-i Īrān. [In Persian]
- Mohajeri, Zahra. (2004). *Lalalala Gol-e Pesteh*. Mashhad: Astan Qods Razavi. [In Persian]
- Nikitine, Basil. (1987). *The Kurds and Kurdistan*. Translated by Muḥammad Qāzī. 2nd ed. Tehran: Nīlūfar Publications. [In Persian]
- Mūnis al-Dawlah. (2001). *Memoirs of Mūnis al-Dawlah, Lady-in-Waiting of Nāṣir al-Dīn Shāh's Harem*. Edited by Sīrūs Sa‘dvandiyān. Tehran: Zarrīn Publications. [In Persian]
- Olivier, Guillaume Antoine. (1992). *Olivier's Travels: The Socio-Economic History of Iran in the Early Qajar Period*. Translated by Muḥammad Tāhīr Mīrzā. Edited by Gholām-Reżā Varahrām. Tehran: Ettelā‘āt Publications. [In Persian]
- Polak, Jakob Eduard. (1989). *Persia and the Persians*. Translated by Kīkāvūs Jahāndārī. Tehran: Khvārazmī Publications. [In Persian]
- Pottinger, Henry. (2005). *The Pottinger Travelogue*. Translated by Shāpūr Gūdarzī. Tehran: Dehkhodā Bookstore. [In Persian]
- Qūrkhānchī, Muḥammad-‘Alī. (1981). *Nokhbat al-Sayfiyyah: On the History and Geography of Astarabad*. Edited by Manṣūrah Eteḥādīyah and Sīrūs Sa‘dvandiyān. Tehran: Nashr-i Tārīkh-i Īrān. [In Persian]
- Rāvandī, Murtażā. (2003). *The Social History of Iran*. Vols. 1, 3, 6, and 7. 2nd ed. Tehran: Negāh Publications. [In Persian]
- Rice, Clara Colliver. (2004). *Clara Colliver Rice's Travelogue: Iranian Women and Their Way of Life*. Translated by Asad-Allāh Āzād. Tehran: Kitābdār Publications. [In Persian]

- Rochechouart, Julien de. (1999). *Memoirs of a Journey to Iran*. Translated by Mihrān Tavakkolī. Tehran: Nashr-i Ney. [In Persian]
- Sackville-West, Victoria. (2001). *Twelve Days in the Bakhtiari Mountains of Southwestern Iran*. Translated by Mihrān Tavakkolī. Tehran: Nashr-i Ney. [In Persian]
- Sa‘dvandiyān, Sīrūs. (2000). *An Introduction to the Historical Demography of Iran in the Qajar Era*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Sajjādī, ‘Alā’ al-Dīn. (2008). *History of the Kurdish Movements*. Translated by Ra‘ūf Karīmī. 2nd ed. Sanandaj: Kurdistan Publications. [In Persian]
- Shafī‘ī, Somayyeh Sādāt. (2021). *The Social History of Women in the Qajar Era*. Tehran: Sāles Publications. [In Persian]
- Sheil, Lady Mary. (1989). *The Memoirs of Lady Sheil*. Translated by Ḥusayn Abūtūrābiyān. 2nd ed. Tehran: Nashr-i Now. [In Persian]
- Shinjō, Suzuki. (2014). *Suzuki Shinjō's Travelogue: Travels across the Iranian Plateau*. Translated by Hāshem Rajabzādah and Kinji Ōura. Tehran: Tahūrī Publications. [In Persian]
- Soltānī, Muḥammad-‘Alī. (1993). *Historical Geography and Comprehensive History of Kermanshahan*. Vols. 1 and 4. Tehran: Suhā Publications. [In Persian]
- Şowlat Qashqā‘ī, Muḥammad-Nāşir. (1987). *Years of Crisis: The Daily Memoirs of Mohammad Naser Qashqai*. Edited by Naşr-Allāh Ḥaddādī. Tehran: Rasā Publications. [In Persian]
- Stark, Freya. (1985). *Journey to Alamut, Lorestan and Ilam*. Translated by ‘Alī-Muḥammad Sākī. 2nd ed. Tehran: Nashr-e ‘Elmī. [In Persian]
- Tāj al-Saltānah. (1982). *Memoirs of Taj al-Saltanah*. Edited by Manşūrah Eteḥādīyah and Sīrūs Sa‘dvandiyān. Tehran: Nashr-i Tārīkh-i Īrān. [In Persian]
- Valmont. (n.d.). *The Full Moon*. Translated by ‘Alī-Aşghar Amīr-Mo‘ezz. Tehran: Vahīd Printing House. [In Persian]
- Vámbéry, Ármin. (2008). *Travels of a False Dervish in the Khanates of Central Asia*. Translated by Fath-‘Alī Khvājah-Nūriyān. 6th ed. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]

- Wishard, John. (1984). *Twenty Years in Iran*. Translated by ‘Alī Pīrniyā. Tehran: Novīn Publications. [In Persian]
- Wolffson, Madame A. S. (1930). *Iran: Past and Present*. Translated by Mīrzā Ḥusayn Khān Anṣārī. Tehran: Khāvar Institute. [In Persian]
- Yate, Charles Edward. (1986). *Khorasan and Sistan: Colonel Yate's Travels in Iran and Afghanistan*. Translated by Qudrat-Allāh Rūshanī and Mīhrdād Rahbarī. Tehran: Yazdān Publications. [In Persian]
- **Journal Articles and Encyclopedia Entries**
- Bolūkbāshī, ‘Alī. (2000). “Afshār.” *Dā’irat al-Ma’ārif-i Buzurg-i Islāmī (The Great Islamic Encyclopaedia)*, Vol. 9. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopaedia. [In Persian]
- Zāhirī ‘Abdvand, Ebrāhīm, & Karīmī Nūr al-Dīnvand, Rūḥ-Allāh. (2020). “A Study of the Social and Cultural Status of Bakhtiari Women during the Qajar Period Based on Folk Poetry.” *Farhangestān-i Mardom-i Īrān (Iranian Folklore Academy)*, No. 63. [In Persian]
- Ameri, Javad, Hassan Tabatabaei, & Hossein Tabatabaei. (June–July 2022). “The Reflection of Women's Social Status in the Indigenous Poems of Shahroud.” *Farhang va Adabiyat-e Ameh*, No. 44. [in Persian]

کودک‌همسری در جوامع ایلی و قومیتی ایران (از ابتدای دوره قاجار تا مشروطه):

مطالعه‌ای تطبیقی در منطق‌های اجتماعی ازدواج زودهنگام

^۱عباس قدیمی قیداری

^۲ندا سنبلی

چکیده

کودک‌همسری در تاریخ اجتماعی ایران عصر قاجار غالباً در حاشیه مباحث مربوط به آداب ازدواج، جایگاه زنان و مناسبات خانوادگی بررسی شده و کمتر به مثابه مسئله‌ای مستقل و دارای منطق‌های اجتماعی متنوع تحلیل شده است. مسئله اصلی این پژوهش نقش سازوکارهای اجتماعی، اقتصادی و خویشاوندی در ازدواج زودهنگام و تفاوت‌ها و شباهت‌ها در بروز و ظهور این پدیده در جوامع خُرد ایلی و قومیتی ایران عصر قاجار است. پژوهش حاضر با رویکرد تاریخ اجتماعی و روش توصیفی - تحلیلی انجام شده و داده‌های آن از طریق گردآوری کتابخانه‌ای و تحلیل محتوای تاریخی سفرنامه‌ها، خاطرات، گزارش‌های تاریخی و پژوهش‌های مرتبط با دوره قاجار فراهم آمده است. یافته‌ها نشان می‌دهد کودک‌همسری در جوامع ایلی و قومیتی پدیده‌ای همگن و تک‌علتی نبود، بلکه در پیوند با ساختار خویشاوندی، اقتصاد معیشتی، شیربها، چندهمسری، نیاز به نیروی کار، حفظ انسجام طایفه‌ای و بازتولید جمعیت معنا می‌یافت. همچنین، سن ازدواج، نقش

^۱ - استاد گروه تاریخ، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. ghadimi@tabrizu.ac.ir

^۲ - پژوهشگر تاریخ و مطالعات زنان و دکترای تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. (نویسنده مسئول) nedasonboli99@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۱۰

خانواده در تصمیم‌گیری، جایگاه زنان در تولید و کارکردهای اجتماعی ازدواج در میان گروه‌های مختلف ایلی و قومیتی تفاوت‌هایی معنادار داشت. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که کودک‌همسری در ایران قاجاری را باید نه صرفاً سنتی فرهنگی، بلکه بخشی از سازوکار بازتولید نظم اجتماعی، اقتصادی و خویشاوندی در جوامع ایلی و قومیتی دانست.

واژگان کلیدی: قاجار، کودک‌همسری، ازدواج زودهنگام، تاریخ اجتماعی خانواده، جوامع ایلی، گروه‌های قومیتی.

۱. مقدمه

ازدواج در جوامع سنتی صرفاً پیوندی میان دو فرد نبود، بلکه نهادی اجتماعی به شمار می‌رفت که در تنظیم روابط خویشاوندی، انتقال منزلت اجتماعی، سازمان‌دهی فعالیت‌های اقتصادی خانواده و بازتولید ساختارهای اجتماعی نقش مهمی ایفا می‌کرد. از این‌رو، سن ازدواج نیز تابعی از شرایط فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی هر جامعه بود و در بسیاری از جوامع پیشامدرن، از جمله ایران عصر قاجار، ازدواج در سنین پایین امری رایج محسوب می‌شد. کودک‌همسری یکی از موضوعات مهم تاریخ اجتماعی خانواده است که در سال‌های اخیر توجه پژوهشگران حوزه‌های حقوقی، اجتماعی و مطالعات زنان را به خود جلب کرده است. با این حال، در پژوهش‌های تاریخی مربوط به دوره قاجار، این پدیده غالباً نادیده گرفته شده و یا در حاشیه مطالعات مربوط به زنان، خانواده یا آداب و رسوم ازدواج بررسی شده و کمتر به عنوان مسئله‌ای مستقل مورد مطالعه قرار گرفته است. افزون بر این، بسیاری از تبیین‌های موجود، کودک‌همسری را عمدتاً محصول سنت‌های فرهنگی یا هنجارهای اجتماعی دانسته‌اند و کمتر به تفاوت‌های موجود میان گروه‌های ایلی و قومیتی توجه کرده‌اند. بررسی منابع تاریخی نشان می‌دهد که جوامع ایلی و قومیتی ایران عصر قاجار از نظر ساختار معیشتی، نظام خویشاوندی، جایگاه زنان در اقتصاد خانواده و مناسبات اجتماعی وضعیتی یکسان نداشتند. این تفاوت‌ها در الگوهای ازدواج، سن ازدواج،

نقش خانواده در تصمیم‌گیری و کارکردهای اجتماعی ازدواج نیز بازتاب می‌یافت. از این‌رو، کودک‌همسری در این جوامع را نمی‌توان پدیده‌ای همگن و دارای علل مشابه دانست، بلکه باید آن را در ارتباط با شرایط اقتصادی، روابط خویشاوندی، نیازهای معیشتی و سازوکارهای بازتولید اجتماعی هر جامعه بررسی کرد.

۱-۱. بیان مسئله

مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که کودک‌همسری در جوامع ایلی و قومیتی ایران عصر قاجار، برخلاف برخی برداشت‌های کلی، صرفاً یک رسم فرهنگی یا نتیجه هنجارهای سنتی نبود، بلکه در پیوند با ساختارهای معیشتی، مناسبات خویشاوندی، نظام شیربها، چندهمسری، نیاز به نیروی کار، حفظ انسجام طایفه‌ای و بازتولید جمعیت معنا می‌یافت. از سوی دیگر، تفاوت ساختار اقتصادی و اجتماعی گروه‌های ایلی و قومیتی سبب می‌شد الگوهای ازدواج زودهنگام در میان آنان یکسان نباشد. بنابراین، فهم کودک‌همسری در این جوامع نیازمند رویکردی تطبیقی است که بتواند شباهت‌ها و تفاوت‌های آن را در میان گروه‌های مختلف توضیح دهد.

پرسش اصلی پژوهش این است که کودک‌همسری در جوامع ایلی و قومیتی ایران عصر قاجار بر چه منطق‌های اجتماعی، اقتصادی و خویشاوندی استوار بود و این منطق‌ها در میان گروه‌های مختلف چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی داشتند؟

مدعای اصلی پژوهش آن است که کودک‌همسری در جوامع ایلی و قومیتی ایران عصر قاجار، بیش از آنکه صرفاً ناشی از سنت یا باورهای فرهنگی باشد، در پیوند با منطق‌های معیشتی، خویشاوندی، جمعیتی و قدرت خانوادگی معنا می‌یافت. از این‌رو، الگوهای آن در میان گروه‌های مختلف یکسان نبود و بسته به ساختار اقتصادی، نقش زنان در تولید، نظام شیربها، چندهمسری و مناسبات طایفه‌ای تفاوت می‌کرد.

۲-۱. پیشینه پژوهش

بررسی ادبیات پژوهش نشان می‌دهد که تاکنون مطالعه‌ای مستقل و جامع درباره کودک-همسری در جوامع ایلی و قومیتی ایران عصر قاجار انجام نشده است. اغلب پژوهش‌های موجود، این موضوع را در چارچوب مطالعات مربوط به ازدواج، خانواده، زنان و تاریخ اجتماعی دوره قاجار بررسی کرده‌اند و کودک‌همسری معمولاً به‌عنوان یکی از ابعاد فرعی نهاد ازدواج مورد اشاره قرار گرفته است، نه به‌عنوان مسئله‌ای مستقل با کارکردها و زمینه‌های اجتماعی ویژه.

بخشی از این مطالعات با تکیه بر سفرنامه‌ها و گزارش‌های سیاحان، به بازسازی الگوها و مناسک ازدواج در جامعه قاجاری پرداخته‌اند. در این زمینه، قباد منصوریخت و معصومه حسینی (۱۳۹۴) در مقاله «آداب ازدواج ایرانیان در دوره قاجار از منظر سفرنامه‌ها» با بهره‌گیری از سفرنامه‌های دوره قاجار، مراحل مختلف ازدواج از خواستگاری و عقد تا مهریه و طلاق را بررسی کرده و ازدواج را به‌مثابه نهادی اجتماعی در بستر زندگی روزمره تحلیل کرده‌اند. همچنین حسن مجربی، مهرداد دیوسالار و علی غلامی فیروزجایی (۱۳۹۸) در مقاله «ازدواج و طلاق در ایران عصر قاجار از منظر سفرنامه‌های خارجی»، انواع ازدواج، شیوه‌های همسرگزینی، سن ازدواج و شرایط طلاق را بر پایه گزارش‌های سیاحان خارجی مطالعه کرده‌اند. این پژوهش‌ها تصویری نسبتاً روشن از ساختار نهاد ازدواج در جامعه دوره قاجار ارائه می‌کنند، اما کودک‌همسری در آنها یا اساساً موضوع بررسی نبوده یا تنها به‌صورت گذرا و در قالب یکی از ویژگی‌های نظام ازدواج مطرح شده است. افزون بر این، تفاوت‌های موجود میان جوامع ایلی، قومی و نقش ساختارهای اجتماعی در شکل‌گیری الگوهای ازدواج زودهنگام در این آثار مورد توجه قرار نگرفته است.

دسته دیگری از مطالعات، وضعیت زنان را در جوامع ایلی و قومیتی بررسی کرده‌اند. از جمله علی‌اکبر کجباف، فریدون الهیاری و سمیه بختیاری (۱۳۹۲) در مقاله «نقش و جایگاه زن در ایل بختیاری در دوره قاجار از دیدگاه سیاحان اروپایی» با تمرکز بر جایگاه اجتماعی زنان، نقش آنان در خانواده و موضوع چندهمسری، ابعاد مختلف زندگی زنان ایل بختیاری

را تحلیل کرده‌اند. با وجود ارزش این پژوهش در شناخت ساختار اجتماعی ایل بختیاری، اطلاعات اندکی درباره سن ازدواج، الگوهای کودک‌همسری و کارکردهای اجتماعی ازدواج زود هنگام ارائه می‌کند.

در همین راستا، محمد ربانی‌زاده، حسن زندیه و مرضیه خورج (۱۳۹۴) در مقاله «بازتاب زندگی اجتماعی و فرهنگی زنان ایل بختیاری بر اساس آثار سفرنامه‌نویسان خارجی دوره قاجاریه» بخشی از پژوهش خود را به ازدواج زنان بختیاری اختصاص داده و به سن ازدواج دختران و تعدد زوجات اشاره کرده‌اند. با این حال، دامنه پژوهش به ایل بختیاری و روایت‌های سفرنامه‌نویسان خارجی محدود است و امکان مقایسه الگوهای ازدواج زود هنگام میان دیگر جوامع ایلی و قومیتی ایران را فراهم نمی‌کند. همچنین حسن کریمیان، فرید احمدزاده و حامد نورسی (۱۳۹۸) در مقاله «واکاوی نقش و جایگاه زنان کرد در جامعه ایلی کرمانشاهان در دوره قاجار با تکیه بر مدارک و شواهد تاریخی» با استفاده از اسناد تاریخی، گزارش‌های سیاحان و شواهد باستان‌شناختی، جایگاه اجتماعی، اقتصادی و سیاسی زنان کرد را بررسی کرده‌اند. اگرچه این پژوهش تصویری ارزشمند از نقش زنان در جامعه ایلی کرمانشاهان ارائه می‌دهد، اما موضوع ازدواج زود هنگام و کودک‌همسری را در چارچوب تحلیل خود وارد نکرده و به عوامل اجتماعی مؤثر بر آن نپرداخته است.

در سال‌های اخیر نیز بخش عمده پژوهش‌های مرتبط با کودک‌همسری در ایران، بر ابعاد حقوقی، فقر، نابرابری‌های اجتماعی، پیامدهای روان‌شناختی و سیاست‌گذاری‌های معاصر متمرکز بوده‌اند. از این رو، این آثار اگرچه در تبیین وضعیت کنونی کودک‌همسری اهمیت دارند، اما برای شناخت ریشه‌های تاریخی و سازوکارهای اجتماعی این پدیده در دوره قاجار، به‌ویژه در میان جوامع ایلی و قومیتی، ظرفیت محدودی دارند.

در مجموع، بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که مطالعات موجود عمدتاً بر نهاد ازدواج در جامعه قاجاری یا جایگاه زنان در برخی جوامع ایلی و قومی متمرکز بوده‌اند و کودک‌همسری را به‌عنوان موضوعی مستقل و شایسته مطالعه مقایسه‌ای تاریخی در میان جوامع خُرد ایلی و قومی بررسی نکرده‌اند. از این رو، هنوز پژوهشی که با رویکردی تطبیقی،

الگوهای کودک‌همسری را در میان جوامع ایلی و قومیتی ایران عصر قاجار و ارتباط آن را با ساختار معیشتی، نظام خویشاوندی، شیربها، چندهمسری و مناسبات قدرت خانوادگی تحلیل کند، وجود ندارد. پژوهش حاضر درصدد است این خلأ را برطرف سازد.

۳-۱. روش پژوهش

پژوهش حاضر در چارچوب رویکرد تاریخ اجتماعی و با روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است. هدف آن، بررسی تطبیقی الگوهای کودک‌همسری در جوامع ایلی و قومیتی ایران عصر قاجار و تبیین منطق‌های اجتماعی مؤثر بر شکل‌گیری و تداوم ازدواج زودهنگام است. داده‌های پژوهش به شیوه کتابخانه‌ای و با استفاده از سفرنامه‌های داخلی و خارجی، خاطرات، گزارش‌های تاریخی، منابع محلی و پژوهش‌های مرتبط گردآوری شده است. ملاک انتخاب منابع، ارائه اطلاعات مستند درباره سن ازدواج، شیوه‌های همسرگزینی، مناسبات خویشاوندی و ویژگی‌های اجتماعی گروه‌های ایلی و قومیتی و نیز امکان مقایسه میان بیش از یک گروه بوده است. با توجه به ماهیت مشاهده‌ای و گاه جانبدارانه برخی سفرنامه‌ها، داده‌ها به صورت انتقادی و با تطبیق با سایر منابع تاریخی تحلیل شده‌اند. در مرحله تحلیل، داده‌ها بر اساس محورهایی چون سن ازدواج، نقش خانواده، کارکردهای اقتصادی ازدواج، روابط خویشاوندی، شیربها، چندهمسری و جایگاه زنان طبقه‌بندی و سپس با بهره‌گیری از تحلیل تاریخی و رویکرد تطبیقی، شباهت‌ها و تفاوت‌های الگوهای کودک‌همسری در میان جوامع مختلف ایلی و قومیتی بررسی شد.

۴-۱. وجه نوآورانه پژوهش

اگرچه پژوهش‌هایی درباره نهاد ازدواج، وضعیت زنان و برخی جنبه‌های زندگی اجتماعی جوامع ایلی در دوره قاجار انجام شده است، کودک‌همسری در جوامع ایلی و قومیتی ایران عصر قاجار تاکنون کمتر به عنوان موضوعی مستقل و با رویکردی تطبیقی بررسی شده است. بیشتر پژوهش‌های پیشین یا به نهاد ازدواج در جامعه قاجاری پرداخته‌اند یا وضعیت زنان را در یک ایل یا گروه قومی خاص مطالعه کرده‌اند؛ از این رو، خلأ اصلی پژوهش‌های

موجود، فقدان تحلیلی تطبیقی از الگوهای کودک‌همسری در میان جوامع مختلف ایلی و قومیتی است.

نوآوری این پژوهش در دو جنبه نهفته است: نخست، بررسی مستقل کودک‌همسری در چارچوب تاریخ اجتماعی خانواده و تبیین آن بر پایه ساختار معیشتی، نظام خویشاوندی، شیربها، چندهمسری و مناسبات قدرت خانوادگی؛ و دوم، تحلیل تطبیقی الگوهای ازدواج زودهنگام در میان جوامع مختلف ایلی و قومیتی. از این رو، پژوهش حاضر با عبور از توصیف صرف داده‌های تاریخی، منطق‌های اجتماعی، اقتصادی و خویشاوندی مؤثر بر شکل‌گیری و تداوم کودک‌همسری را تبیین می‌کند و تصویری دقیق‌تر از این پدیده در ایران عصر قاجار ارائه می‌دهد.

۲. الگوهای کودک‌همسری در جوامع ایلی و قومیتی

جوامع ایلی و قومیتی ایران عصر قاجار از نظر ساختار معیشتی، نظام خویشاوندی، شیوه‌های همسرگزینی، جایگاه زنان در خانواده و مناسبات قدرت درون‌طایفه‌ای یکسان نبودند؛ زاین‌رو، الگوهای کودک‌همسری نیز در میان آنان از شکل واحدی پیروی نمی‌کرد. ازدواج زودهنگام در هر جامعه متناسب با شرایط اقتصادی، منزلت خانوادگی، پیوندهای خویشاوندی، نقش زنان در تولید و ضرورت‌های بازتولید جمعیت، کارکردها و ویژگی‌های متفاوتی می‌یافت. در برخی گروه‌ها، نامزدی در خردسالی و ازدواج زودهنگام بیش از همه در خدمت تحکیم پیوندهای خویشاوندی و طایفه‌ای بود، در حالی که در برخی دیگر، شیربها، نیاز به نیروی کار، چندهمسری یا حفظ منزلت اجتماعی خاندان‌ها نقش پررنگ‌تری در تداوم آن ایفا می‌کرد.

از این رو، بررسی کودک‌همسری در جوامع ایلی و قومیتی صرفاً با تکیه بر سن ازدواج امکان‌پذیر نیست، بلکه باید مجموعه‌ای از مؤلفه‌های مرتبط، از جمله سن نامزدی و ازدواج، نقش خانواده و طایفه در انتخاب همسر، جایگاه رضایت دختر، کارکرد اقتصادی ازدواج، نقش شیربها، نسبت کودک‌همسری با چندهمسری و تحولات آن در اواخر دوره قاجار را در نظر گرفت. بر همین اساس، در ادامه الگوهای کودک‌همسری در میان مهم‌ترین

گروه‌های ایلی و قومیتی بازتاب یافته در منابع، شامل لرها و بختیاری‌ها، کردها، گروه‌های ترک‌زبان، ترکمن‌ها و بلوچ‌ها، به صورت تطبیقی بررسی می‌شود.

بررسی منابع تاریخی نشان می‌دهد که در بسیاری از جوامع ایلی، همانند دیگر بخش‌هایی از جامعه قاجاری، فرزند پسر از منزلت اجتماعی بالاتری برخوردار بود و تداوم نسل، حفظ قدرت خانوادگی و تأمین نیروی کار بیش از همه با او پیوند داشت. از این رو، در بسیاری از خانواده‌ها تولد پسر مطلوب‌تر از دختر تلقی می‌شد و این نگرش در تصمیم‌گیری‌های خانوادگی، از جمله درباره ازدواج فرزندان، تأثیرگذار بود (رایس ۱۳۸۳: ۱۰۰؛ دالمانی ۱۳۳۵: ۳۰۹؛ شیل ۱۳۶۸: ۹۲؛ مونس‌الدوله ۱۳۸۰: ۶۵؛ دیولافوا ۱۳۷۱: ۶۸۳-۶۸۷؛ کیانی ۱۳۷۶: ۲۷۵-۲۷۷؛ هولستر ۱۳۵۴: ۲۲؛ Binning 1857: 401). اهمیت فرزند پسر تا بدانجا بود که حتی به اشعار عامیانه مناطق مختلف نیز راه یافته بود.^۱ با این حال، شدت و نحوه بروز این نگرش در میان همه ایلات و گروه‌های قومیتی یکسان نبود و در هر جامعه، متناسب با ساختار معیشتی و سازمان اجتماعی آن، نمود متفاوتی پیدا می‌کرد.

بررسی منابع تاریخی نشان می‌دهد که الگوی کودک‌همسری در میان لرها، به‌ویژه ایل بختیاری، با ساختار اجتماعی و معیشتی این جامعه پیوندی نزدیک داشت. زنان بختیاری، برخلاف بسیاری از زنان شهری و حتی روستایی، بدون نقاب در اجتماع حضور می‌یافتند و در فعالیت‌های اقتصادی و امور روزمره ایل مشارکت داشتند (رایس ۱۳۸۳: ۳۲؛ بیشوپ ۱۳۷۵: ۱۶۳). افزون بر این، زنان ایلاتی دوشادوش مردان در کارهای بیرون از منزل فعالیت می‌کردند و در زمان غیبت خوانین، هدایت امور خانواده و وابستگان ایل را بر عهده می‌گرفتند (رایس ۱۳۸۳: ۵۹-۶۰). با این حال، خاطرات بی‌بی مریم بختیاری (۱۳۸۲: ۱۱۵، ۱۴۳، ۱۵۹) تصویری متفاوت ارائه می‌دهد و وضعیت زنان را در جامعه بختیاری اسفناک توصیف می‌کند. این تفاوت در روایت‌ها نشان می‌دهد که مشارکت اجتماعی و اقتصادی زنان، الزاماً به معنای برخورداری آنان از اختیار در تصمیم‌گیری‌های خانوادگی، از جمله انتخاب همسر، نبود.

در چنین ساختاری، تصمیم‌گیری درباره ازدواج بیش از آنکه به خواست فردی دختران وابسته باشد، در چارچوب منافع خانواده و ایل صورت می‌گرفت. گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهد که در میان قبایل و طوایف لر، کودکان غالباً از خردسالی برای یکدیگر نامزد می‌شدند، اما مراسم ازدواج چند سال بعد برگزار می‌شد. این فاصله میان نامزدی و ازدواج بیانگر آن است که پیوندهای خویشاوندی از سنین پایین شکل می‌گرفت و ازدواج، افزون بر پیوند دو فرد، ابزاری برای تثبیت روابط خانوادگی و طایفه‌ای به شمار می‌آمد. سفرنامه‌های اواخر دوره قاجار نیز نشان می‌دهد که سن ازدواج دختران بختیاری نسبت به گذشته افزایش یافته و از حدود هشت سالگی به دوازده تا هفده سالگی رسیده بود (کوپر ۱۳۳۴: ۶۱؛ رایس ۱۳۸۳: ۶۲؛ دالمانی ۱۳۳۵: ۱۰۳۱؛ لایارد ۱۳۶۷: ۱۰۰). این تغییر هرچند از افزایش نسبی سن ازدواج حکایت دارد، اما استمرار نامزدی در خردسالی نشان می‌دهد که منطق حاکم بر پیوندهای خانوادگی و طایفه‌ای همچنان حفظ شده بود و تنها زمان برگزاری مراسم ازدواج دستخوش تغییر شده بود.

بازتاب این وضعیت را می‌توان در فرهنگ عامه نیز مشاهده کرد. برخی اشعار عامیانه لری، که ریشه در تجربه‌های اجتماعی این دوره دارند، از ازدواج زودهنگام و نارضایتی دختران حکایت می‌کنند. از جمله در یکی از این اشعار آمده است:

«بیبی زیتف ایگریوه کوچیرم شی نیکم حجله ز نو بوندین، خان اوید، چو ورس کنم

بی‌بی زینب گریه می‌کند، کوچکم، شوهر نمی‌کنم؛ حجله‌ام را دوباره ببندید، خان آمده است، چاره‌ای ندارم.» (ظاهری عبدوند و کریمی نورالدین‌وند ۱۳۹۹، ش ۶۳: ۱۰۸) این روایت عامیانه، علاوه بر پایین بودن سن ازدواج، نشان‌دهنده محدود بودن نقش دختران در تصمیم‌گیری درباره ازدواج است و بیان می‌کند که اراده خانواده و ملاحظات اجتماعی بر خواست فردی آنان غلبه داشته است.

برآیند این شواهد نشان می‌دهد که الگوی کودک‌همسری در میان لرها و بختیاری‌ها صرفاً با پایین بودن سن ازدواج قابل تبیین نیست، بلکه مجموعه‌ای از عوامل، از جمله نقش خانواده در انتخاب همسر، پیوندهای خویشاوندی، ساختار طایفه‌ای و جایگاه اقتصادی زنان در جامعه ایلی، در شکل‌گیری و تداوم آن نقش داشته‌اند. همچنین، افزایش نسبی سن ازدواج در اواخر دوره قاجار نشان می‌دهد که این الگو ثابت و یکسان نبوده و متناسب با تحولات اجتماعی و اقتصادی جامعه، دچار تغییراتی شده است.

منابع تاریخی نشان می‌دهد که ازدواج زودهنگام در میان کردها نیز از الگوهای رایج ازدواج در دوره قاجار بوده است. یکی از ویژگی‌های این الگو، نامزد کردن کودکان از همان سال‌های نخست زندگی بود؛ به‌گونه‌ای که خانواده‌ها گاه از همان گهواره، فرزندان خود را برای یکدیگر نامزد می‌کردند (ویشارد ۱۳۶۳: ۴۴؛ نیکیتین ۱۳۶۶: ۲۴۵-۲۴۶). این شیوه نشان می‌دهد که تصمیم‌گیری درباره ازدواج بیش از آنکه به انتخاب فردی وابسته باشد، در چارچوب مناسبات خانوادگی و خویشاوندی صورت می‌گرفت و پیوندهای میان خانواده‌ها از همان سال‌های نخست زندگی تثبیت می‌شد.

گزارش‌های موجود درباره سن ازدواج نیز بر رواج ازدواج در سنین پایین دلالت دارد. نیکیتین (۱۳۶۶: ۲۴۵)، سن ازدواج پسران کرد را حدود پانزده سال و دختران را نه تا ده سال ذکر کرده است. در مقابل، ویشارد (۱۳۶۳: ۴۵-۴۶) سن ازدواج دختران را کمتر از بیست سال گزارش می‌کند. هرچند این گزارش‌ها از نظر عددی یکسان نیستند؛ اما اکثر گزارش‌ها به پایین بودن سن ازدواج اشاره دارند.

علاوه بر گزارش‌های تاریخی، برخی شواهد فرهنگی نیز استمرار این الگو را تأیید می‌کنند. نیکیتین (۱۳۶۶: ۲۴۸) از داستان «پریزاد»، همسر جوان امیر پیر شمدینان، به نام زین‌الدین، به‌عنوان نمونه‌ای از ازدواج در سنین پایین یاد می‌کند. همچنین وجود اشعاری که هنگام پوشاندن لباس عروس برای دختران خوانده می‌شد، نشان می‌دهد که ازدواج دختران کم‌سن در فرهنگ عامه کردها نیز بازتاب یافته بود^۲ (همان: ۲۵۴-۲۵۵).

مجموع این شواهد بیانگر آن است که کودک همسری در میان کردها تنها به پایین بودن سن ازدواج محدود نبود، بلکه با ساختار خانواده، نظام خویشاوندی و نقش تعیین کننده خانواده در انتخاب همسر ارتباط داشت. نامزدی کودکان در سنین بسیار پایین، همراه با بازتاب این پدیده در روایت ها و اشعار عامیانه، نشان می دهد که ازدواج زودهنگام بخشی از الگوی سازمان اجتماعی خانواده در جامعه کردی بوده و فراتر از یک تصمیم فردی، در چارچوب مناسبات خویشاوندی و اجتماعی معنا می یافته است.

بررسی منابع تاریخی نشان می دهد که الگوی کودک همسری در میان گروه های ترک زبان دوره قاجار نیز یکسان نبود و تفاوت های قابل توجهی میان ایلات و طوایف مختلف مشاهده می شود. این تفاوت ها نشان می دهد که سن ازدواج و شیوه همسرگزینی بیش از آنکه تابع یک الگوی قومی واحد باشد، با ساختار اجتماعی، اقتصادی و عرف هر ایل ارتباط داشته است.

در میان افشارها، برخی شواهد از بالاتر بودن نسبی سن ازدواج دختران حکایت دارد. از جمله، مهدی علی خان، فرستاده حکومت بمبئی هند به ایران، درباره دختر یکی از بزرگان افشار^۳ گزارش می کند که در پانزده سالگی هنوز ازدواج نکرده بود؛ موضوعی که موجب شگفتی او شده است (ژوهر ۱۳۴۷: ۱۳۵؛ بلوکباشی ۱۳۷۹: ج ۹، ۴۹۲-۴۹۸؛ ملکم ۱۳۸۰: ج ۲، ۸۵۹). این گزارش، هرچند به تنهایی برای تعمیم به همه افشارها کافی نیست، نشان می دهد که احتمالاً در برخی خانواده های این ایل، سن ازدواج دختران بالاتر از آن چیزی بوده که در بسیاری از جوامع ایلی رایج بود.

در میان قشقایی ها نیز شواهد از الگویی متفاوت حکایت دارد. قشقایی ها که از ایلات ترک زبان به شمار می رفتند (رایس ۱۳۸۳: ۷۰؛ صولت قشقایی ۱۳۶۶: ۱۲)، آیین های ازدواجی مشابه جوامع شهری داشتند، هرچند برخی نشانه های پیش از اسلام نیز در آن حفظ شده بود (رایس ۱۳۸۳: ۷۷). منابع تصریح می کنند که در این ایل، عقد و ازدواج دختران نابالغ عملی ناپسند تلقی می شد و ازدواج در سنین پایین مقبولیت چندانی نداشت

(راوندی ۱۳۸۲: ج ۳، ۲۸۰). این ویژگی، قشقای‌ها را از برخی دیگر از ایلات ترک‌زبان متمایز می‌کرد.

در مقابل، در برخی ایلات ترک، از جمله ایل کره‌سنی، ازدواج دختران کم‌سن با مردان مسن از رسوم رایج بود. منابع علت تداوم این شیوه را نقش شیربها می‌دانند؛ زیرا مردان مسن توان پرداخت شیربهای بیشتری داشتند و همین مسئله در تصمیم خانواده‌ها برای ازدواج دختران تأثیرگذار بود (مشکور ۱۳۷۵: ۱۷۱). در اینجا، برخلاف قشقای‌ها، عوامل اقتصادی در کنار ملاحظات خانوادگی نقش پررنگ‌تری در شکل‌گیری ازدواج زودهنگام ایفا می‌کرد.

در مجموع، شواهد موجود نشان می‌دهد که در میان گروه‌های ترک‌زبان دوره قاجار نمی‌توان از الگوی واحدی برای کودک‌همسری سخن گفت. تفاوت میان افشارها، قشقای‌ها و برخی ایلات ترک، بیانگر آن است که سن ازدواج و شیوه همسرگزینی بیش از آنکه تابع هویت قومی باشد، تحت تأثیر عرف هر ایل، مناسبات خانوادگی و ملاحظات اقتصادی قرار داشت. از این‌رو، کودک‌همسری در میان گروه‌های ترک‌زبان نیز پدیده‌ای یکدست نبود و متناسب با شرایط هر جامعه، اشکال متفاوتی به خود می‌گرفت.

بررسی منابع تاریخی نشان می‌دهد که الگوی کودک‌همسری در میان ترکمن‌های دوره قاجار نیز یکسان نبود و میان طوایف مختلف تفاوت‌هایی وجود داشت. ترکمن‌ها از ایلات ترک‌زبان ساکن نواحی میان سواحل جنوب شرقی دریای خزر و دره بخارا بودند (خواندمیر ۱۳۸۰: ج ۴، ۲۱۷-۲۴۷؛ اسکندرببیگ ترکمان ۱۳۸۲: ج ۱، ۱۰۶؛ همان، ج ۲، ۱۵، ۴۵، ۸۵، ۹۰، ۵۳۰؛ ژوبر ۱۳۴۷: ۱۳۵). منابع مربوط به آداب و رسوم ازدواج آنان نشان می‌دهد که ازدواج در میان ترکمن‌ها تابع تشریفات و قواعد خاصی بود و ورود به زندگی زناشویی به‌آسانی انجام نمی‌گرفت. از همین‌رو، مشاهده ازدواج دختران در سنین پایین، در مواردی موجب شگفتی برخی سیاحان شده است (بارنز ۱۳۷۳: ۴۳؛ بیت ۱۳۶۵: ۲۳۵).

با این حال، گزارش‌های تاریخی از تفاوت میان طوایف ترکمن نیز حکایت دارد. برخی منابع، سن ازدواج دختران ترکمن را حتی تا حدود سی‌سالگی ذکر کرده‌اند (میرزا ابراهیم

۲۵۳۵: ۷۱)، در حالی که درباره طایفه یموت^۲، ازدواج دختران در ده یا یازده سالگی امری معمول گزارش شده است (ییت ۱۳۶۵: ۲۳۶). این تفاوت نشان می‌دهد که نمی‌توان الگوی واحدی برای همه طوایف ترکمن در نظر گرفت و سن ازدواج در میان آنان متناسب با عرف و شرایط هر طایفه متفاوت بوده است.

گزارش‌ها همچنین نشان می‌دهد که در میان یموت‌ها، دختر پس از برگزاری مراسم ازدواج، برای یک تا دو سال در خانه پدر باقی می‌ماند و تنها زمانی به خانه همسر می‌رفت که داماد توانایی سرپرستی خانواده را پیدا می‌کرد. در این هنگام، پدر عروس نیز موظف بود نمد و سلیر وسایل لازم برای برپایی آلاچیق را در اختیار زوج جوان قرار دهد (ییت ۱۳۶۵: ۲۳۶؛ میرزا ابراهیم ۲۵۳۵: ۷۲؛ راوندی ۱۳۸۲، ج ۶: ۲۵۹؛ گلی ۱۳۶۶: ۳۳۰).

این شیوه نشان می‌دهد که در میان بخشی از ترکمن‌ها، پایین بودن سن ازدواج الزاماً به معنای آغاز فوری زندگی مشترک نبود، بلکه میان انعقاد پیوند زناشویی و تشکیل زندگی مستقل فاصله‌ای وجود داشت که با آمادگی اقتصادی داماد و فراهم شدن امکانات زندگی ارتباط داشت. از این رو، کودک‌همسری در میان ترکمن‌ها نیز پدیده‌ای یکدست نبود، بلکه در چارچوب سنت‌ها، سازمان اجتماعی و شرایط اقتصادی هر طایفه معنا پیدا می‌کرد.

کودک‌همسری در میان بلوچ‌های دوره قاجار نیز از الگوهای رایج ازدواج به شمار می‌رفت، هرچند قواعد و معیارهای خاص خود را داشت. به گفته منابع، قوانین ازدواج بلوچ‌ها شباهت‌هایی با قوانین ازدواج یهودیان داشته است (پاتینجر ۱۳۸۴: ۷۲). بر اساس گزارش پاتینجر (همان: ۷۱)، پسران در حدود چهارده سالگی به سن مناسب ازدواج می‌رسیدند و سن ازدواج دختران از این نیز پایین‌تر بود. در جامعه بلوچ، به محض آنکه دختر به سنی می‌رسید که بتواند وظایف همسری را بر عهده گیرد، مراسم ازدواج با حضور ملا، خویشاوندان و افراد خانواده برگزار می‌شد (همانجا). این گزارش بیانگر آن است که معیار ازدواج، تنها رسیدن به سن معین نبود، بلکه توانایی ایفای نقش‌های مورد انتظار در خانواده نیز در تصمیم‌گیری برای ازدواج اهمیت داشت.

در مجموع، شواهد موجود نشان می‌دهد که الگوی کودک‌همسری در میان بلوچ‌ها نیز در پیوند با ساختار خانواده و هنجارهای اجتماعی این جامعه شکل می‌گرفت. پایین بودن سن ازدواج دختران، در کنار تأکید بر آمادگی آنان برای پذیرش مسئولیت‌های خانوادگی، بیانگر آن است که ازدواج زودهنگام در این جامعه نیز بخشی از نظم اجتماعی و خانوادگی محسوب می‌شد و همانند سایر جوامع ایلی، فراتر از یک تصمیم فردی، در چارچوب مناسبات اجتماعی و خانوادگی معنا می‌یافت.

مقایسه شواهد تاریخی نشان می‌دهد که کودک‌همسری در جوامع ایلی و قومیتی ایران عصر قاجار از الگوی واحدی پیروی نمی‌کرد، بلکه متناسب با ساختار اجتماعی، نظام خویشاوندی و شرایط اقتصادی هر جامعه، اشکال متفاوتی به خود می‌گرفت. در میان لر‌ها و بختیاری‌ها و نیز کردها، نامزدی در خردسالی و نقش تعیین‌کننده خانواده در انتخاب همسر، از مهم‌ترین ویژگی‌های این الگو بود، در حالی که در برخی گروه‌های ترک‌زبان، تفاوت‌هایی در سن ازدواج و نگرش به ازدواج دختران نابالغ مشاهده می‌شود؛ به گونه‌ای که در ایل قشقایی ازدواج دختران نابالغ امری ناپسند تلقی می‌شد، اما در برخی ایلات ترک، شیربها در تداوم ازدواج دختران کم‌سن با مردان مسن نقش مؤثری داشت. در میان ترکمن‌ها نیز تفاوت میان طوایف، به‌ویژه در سن ازدواج و فاصله میان عقد و آغاز زندگی مشترک، نشان می‌دهد که کودک‌همسری تابع شرایط اجتماعی و اقتصادی هر طایفه بوده است. همچنین، در جامعه بلوچ، پایین بودن سن ازدواج با آمادگی دختر برای پذیرش نقش‌های خانوادگی و همسری پیوند داشت. بنابراین، شواهد این پژوهش نشان می‌دهد که کودک‌همسری در جوامع ایلی و قومیتی ایران عصر قاجار را نمی‌توان صرفاً پیامد سنت‌های فرهنگی دانست، بلکه این پدیده در پیوند با ساختار معیشتی، روابط خویشاوندی، منافع خانوادگی، شیربها، جایگاه زنان و سازمان اجتماعی هر جامعه معنا می‌یافت و از همین رو، الگوهای آن در میان گروه‌های مختلف یکسان نبود.

۳. منطق‌های اجتماعی کودک‌همسری

کودک‌همسری در جوامع ایلی و قومیتی ایران عصر قاجار صرفاً نتیجه تصمیم‌های فردی یا خانوادگی نبود، بلکه در بستر مجموعه‌ای از منطق‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی شکل می‌گرفت و بازتولید می‌شد. در این جوامع، ازدواج افزون بر کارکرد خانوادگی، ابزاری برای تنظیم مناسبات خویشاوندی، تحکیم پیوندهای ایلی، حفظ منزلت اجتماعی، تأمین منافع اقتصادی و تثبیت روابط قدرت به شمار می‌آمد. از این رو، ازدواج زود هنگام دختران در بسیاری از موارد نه یک رفتار استثنایی، بلکه راهبردی اجتماعی بود که در چارچوب ارزش‌ها و هنجارهای حاکم بر ساختار ایلی و قومیتی معنا می‌یافت.

۱-۳. ساختار خویشاوندی و اقتدار خانواده

شواهد تاریخی نشان می‌دهد که ساختار خویشاوندی یکی از مهم‌ترین سازوکارهای تداوم کودک‌همسری در جوامع ایلی و قومیتی ایران عصر قاجار بود. در این جوامع، ازدواج بیش از آنکه پیوندی میان دو فرد باشد، ابزاری برای حفظ انسجام خانواده، تحکیم روابط خویشاوندی و تنظیم مناسبات درون‌طایفه‌ای به شمار می‌رفت. از این رو، تصمیم‌گیری درباره ازدواج غالباً در اختیار خانواده و شبکه خویشاوندی قرار داشت و اراده فردی دختران نقش محدودتری ایفا می‌کرد.

این ویژگی را می‌توان به‌خوبی در جامعه کردی مشاهده کرد. هرچند منابع، کردها را از نظر احترام به زنان از آزاداندیش‌ترین اقوام ایران دانسته‌اند (مینورسکی ۱۳۷۹: ۲۱۱؛ نیکیتین ۱۳۶۶: ۲۲۳) و گزارش کرده‌اند که زنان در بسیاری از مسائل اجتماعی با همسران خود مشورت می‌کردند و حتی پسران را با نام مادرشان می‌خواندند (سجادی ۱۳۸۷: ۱۷-۱۸؛ مینورسکی، ۱۳۷۹: ۷۵). وولسن (۱۳۰۹: ۴۰) نیز وضعیت زنان کرد را در مقایسه با سایر نقاط ایران مطلوب‌تر توصیف کرده و از نبود چادر، حرم‌سرا و اندرون در میان طوایف کرد سخن گفته است. با وجود این جایگاه اجتماعی، ازدواج همچنان در چارچوب مناسبات خویشاوندی سازمان می‌یافت و ازدواج خویشاوندی، به‌ویژه ازدواج دخترعمو و پسرعمو، رواج فراوان داشت.

در میان کردها، وصلت، اعم از شهرنشین و کوچ‌رو، بدون نامزدی امکان‌پذیر نبود (ژوبر ۱۳۴۷: ۴۹). همچنین، پس از ازدواج، زن جوان تا زمان حیات مادرشوهر، عروس خانواده محسوب می‌شد و مسئولیت انجام امور خانه را بر عهده داشت (ویشارد ۱۳۶۳: ۴۵-۴۶). هرچند برخی منابع از آزادی زنان در انتخاب همسر یاد کرده‌اند (سجادی ۱۳۸۷: ۱۸؛ مینورسکی ۱۳۷۹: ۷۵)، رضایت خانواده همچنان جایگاهی تعیین‌کننده داشت و رضایت زن، مرد و پدر هر دو طرف برای انجام ازدواج ضروری شمرده می‌شد (مردوخ ۱۳۷۹: ۵۹). این شواهد نشان می‌دهد که حتی در جامعه‌ای که زنان از آزادی اجتماعی بیشتری برخوردار بودند، ازدواج همچنان در چارچوب اقتدار خانواده و شبکه خویشاوندی سامان می‌یافت.

نقش تعیین‌کننده خانواده در تداوم کودک‌همسری را می‌توان در دیگر جوامع ایلی نیز مشاهده کرد. چنان‌که در میان بویراحمدی‌ها و ممسنی‌ها، دختران هشت‌ساله را به ازدواج مردانی، اعم از پیر و جوان، درمی‌آوردند (راوندی ۱۳۸۲: ۲۸۰). این شواهد نشان می‌دهد که در بسیاری از جوامع ایلی، منافع خانوادگی، حفظ پیوندهای خویشاوندی و اقتدار خانواده بر سن ازدواج و انتخاب همسر تقدم داشت و کودک‌همسری در چارچوب همین مناسبات بازتولید می‌شد.

۲-۳. اقتصاد معیشتی، نقش اقتصادی زنان و تداوم کودک‌همسری

بررسی منابع تاریخی نشان می‌دهد که اقتصاد معیشتی در بسیاری از جوامع ایلی و قومیتی، یکی از مهم‌ترین زمینه‌های تداوم کودک‌همسری بود. در این جوامع، ازدواج تنها نهادی خانوادگی محسوب نمی‌شد، بلکه با سازمان تولید، تقسیم کار و تأمین نیروی انسانی خانواده نیز پیوند داشت. از این‌رو، نقش اقتصادی زنان در خانواده و ایل، یکی از عوامل مؤثر در شکل‌گیری الگوهای ازدواج زودهنگام به شمار می‌رفت.

در جامعه بختیاری، زنان برخلاف بسیاری از زنان شهری و حتی روستایی، در فعالیت‌های اقتصادی و امور روزمره ایل مشارکت فعالی داشتند و بدون نقاب در اجتماع حضور می‌یافتند (بیشوپ ۱۳۷۵: ۱۶۳). زنان ایلی دوشادوش مردان در کارهای بیرون از منزل

فعالیت می‌کردند و در زمان غیبت خوانین، اداره امور خانواده و وابستگان ایل را بر عهده می‌گرفتند (رایس ۱۳۸۳: ۵۹-۶۰). هرچند بی‌بی مریم بختیاری وضعیت زنان را اسفناک توصیف کرده است (بختیاری ۱۳۸۲: ۱۱۵، ۱۴۳، ۱۵۹)، اما همین گزارش‌ها نشان می‌دهد که زنان بخش مهمی از نیروی کار و مدیریت اقتصادی خانواده را تشکیل می‌دادند.

این نقش اقتصادی در میان ترکمن‌ها نمود آشکارتری داشت. در حالی که مردان بیشتر به جنگ، شکار، پرورش اسب و حفاظت از قبیله می‌پرداختند، بخش عمده فعالیت‌های تولیدی بر عهده زنان بود. دامداری، تولید فرآورده‌های لبنی، قالیبافی، نم‌دبافی، برپایی و جمع‌آوری آلاچیق، نگهداری از فرزندان و اداره امور خانوار از جمله مسئولیت‌های آنان بود (گلی ۱۳۶۶: ۳۰۴؛ میرنیا ۱۳۶۶: ۱۸۰). قالی نیز یکی از کالاهای مهم صادراتی این دوره به شمار می‌رفت و مهارت زنان در این زمینه، جایگاه اقتصادی آنان را در خانواده و ایل افزایش می‌داد. از این‌رو، زنان ترکمن به سبب نقش مؤثر خود در تولید و پایداری اقتصاد قبیله، از منزلت اجتماعی بیشتری برخوردار بودند.

پیوند میان اقتصاد معیشتی و ازدواج در میان ترکمن‌ها در نظام شیربها نیز آشکار است. بر اساس آداب و رسوم این قبایل، مرد برای ازدواج موظف بود شیربهایی متناسب با توان اقتصادی خود به خانواده دختر بپردازد. گاهی حتی چون زنان بیوه کارآمدی بیشتری داشتند شیربهایشان از دختران بیشتر بود (قورخانچی (صولت نظام) ۱۳۶۰: ۴۳؛ گلی ۱۳۶۶: ۳۳۰). این امر نشان می‌دهد که ازدواج، افزون بر کارکرد خانوادگی، با مناسبات اقتصادی خانواده و ارزش نیروی کار زنان نیز ارتباط مستقیم داشت.

شواهدی از جامعه‌کردی نیز مؤید اهمیت نقش اقتصادی زنان است. منابع گزارش می‌کنند که زنان کرد، به‌ویژه در میان کوچ‌نشینان، در اداره امور خانوار و فعالیت‌های روزمره شریک همسران خود بودند و در غیبت مردان نیز توانایی اداره خانه را داشتند (کینان ۱۳۷۶: ۲۵؛ نیکیتین ۱۳۷۸: ۲۱۱-۲۲۰؛ سجادی ۱۳۸۱: ۱۸؛ مینورسکی ۱۳۷۹: ۷۵). همچنین گزارش‌هایی وجود دارد که برخی از عشایر کرد، دختران خود را در برابر مبالغی اندک به خانواده‌های دیگر واگذار می‌کردند و این دختران پس از رسیدن به سن بلوغ با یکی از

اعضای همان خانواده ازدواج می‌کردند (پولاک ۱۳۶۸: ۱۷۳). این گزارش، علاوه بر نشان دادن پایین بودن سن ازدواج، بیانگر آن است که در برخی موارد، ملاحظات اقتصادی نیز در سرنوشت ازدواج دختران نقش داشته است.

در مجموع، شواهد موجود نشان می‌دهد که در بسیاری از جوامع ایلی و قومیتی، کودک‌همسری تنها محصول هنجارهای فرهنگی نبود، بلکه با اقتصاد معیشتی و نقش زنان در تولید پیوندی مستقیم داشت. هرچه نقش اقتصادی زنان در تداوم زندگی خانوار و ایل پررنگ‌تر بود، ازدواج نیز بیش از پیش در چارچوب نیازهای اقتصادی خانواده، تأمین نیروی کار و مناسبات تولیدی معنا پیدا می‌کرد.

۳-۳. کودک‌همسری، چندهمسری و نابرابری جنسیتی

چندهمسری در برخی از جوامع ایلی و قومیتی ایران عصر قاجار، یکی از عوامل مؤثر در تداوم کودک‌همسری و تشدید نابرابری جنسیتی بود. هرچند این الگو در همه گروه‌ها یکسان نبود، اما در جوامعی که چندهمسری رواج بیشتری داشت، افزایش تعداد همسران و فرزندان با ملاحظات اقتصادی، منزلت اجتماعی و نیازهای خانوادگی پیوند می‌یافت.

در جامعه کردی، برخلاف بسیاری از دیگر جوامع ایلی، تک‌همسری رواج بیشتری داشت و مردان به‌ندرت همسر دوم اختیار می‌کردند (دروویل ۱۳۶۴: ۳۲۱). در این خانواده‌ها، زنان از جایگاه مناسبی برخوردار بودند و مدیریت خدمتکاران و امور داخلی خانواده را بر عهده داشتند؛ امری که نشان‌دهنده منزلت اجتماعی بالاتر آنان در مقایسه با زنان برخی دیگر از جوامع هم‌عصر بود. با اینحال در میان برخی از آنان و به ویژه طبقات بالای ایل برای افزودن اولاد و اتباع خود چندهمسری رواج داشته است (مردوخ کردستانی ۱۳۷۹: ۵۹؛ شرف خان بدلیسی ۱۳۷۷: ۱/ ۱۸، ۴۷۰-۴۷۱؛ شفیعی ۱۴۰۰: ۴۴).

در مقابل، یکی از رسوم رایج در میان لرها، به‌ویژه بختیاری‌ها، تعدد زوجات بود؛ هرچند سفرنامه‌نویسان درباره میزان رواج آن اتفاق نظر ندارند و برخی از تک‌همسری و برخی دیگر از چندهمسری سخن گفته‌اند (ملکم ۱۳۸۰، ج ۲: ۶۳۵؛ پولاک ۱۳۶۸: ۱۴۷، ۱۳-۱۴؛ استارک ۱۳۶۴: ۶۲؛ رایس ۱۳۸۳: ۶۳؛ کوپر ۱۳۳۴: ۵۱-۵۲؛ والمونت بی‌تا: ۷۳، ۲۲۵؛ بابت و

هوسه ۱۳۶۳: ۶۳-۶۴؛ بیشوپ ۱۳۷۵: ۲۱۷؛ گرگور ۱۳۶۶: ۲۶۱؛ شین جوء ۱۳۹۳: ۹۵؛ کرزن ۱۳۸۰: ج ۲، ۳۴۰، ۳۶۶؛ اولیویه ۱۳۷۱: ۱۵۹؛ ادموندز ۱۳۶۲: ۷۵، ۱۲۶؛ مکین روز ۱۳۷۳: ۶۴-۶۶، ۷۰؛ راوندی ۱۳۸۲: ج ۳، ۷۱۵؛ آزاد ۱۳۵۷: ۳۲۱؛ سعدوندیان ۱۳۷۹: ۱۸). با این حال، منابع نشان می‌دهد که در این جوامع، نقش اقتصادی زنان، نیاز به نیروی کار، اهمیت فرزندان ذکور و شیوه معیشت ایلی از عواملی بود که زمینه تداوم چندهمسری را تقویت می‌کرد (لایارد ۱۳۶۷: ۷۴؛ بیشوپ ۱۳۷۵: ۲۱۷؛ دالمانی ۱۳۳۵: ۱۰۳۰؛ رایس ۱۳۸۳: ۶۱؛ مونس‌الدوله ۱۳۸۰: ۲۱۷).

شواهد مشابهی در میان ترکمن‌ها نیز دیده می‌شود. چندهمسری در میان خان‌ها، بای‌ها و بیگ‌های ترکمن رواج داشت و گزارش وامبری (۱۳۸۷: ۲۵۴) از مظفرالدین‌خان، حاکم بخارا، که چهار همسر عقدی و بیست خادمه زرخرید در حرم خود داشت، بیانگر استمرار این الگو در میان طبقات ممتاز است. همچنین، در برخی ایلات ترک، از جمله ایل کره‌سنی، مردان غالباً تا چهار همسر عقدی اختیار می‌کردند و پرداخت شیربهای سنگین، که گاه به پنجاه رأس گاو می‌رسید، از شرایط اصلی ازدواج به شمار می‌رفت (مشکور ۱۳۷۵: ۱۷۱). بررسی شواهد تاریخی نشان می‌دهد که کودک‌همسری در جوامع ایلی و قومیتی ایران عصر قاجار را نمی‌توان صرفاً برآمده از سنت‌های فرهنگی یا باورهای رایج درباره ازدواج دانست بلکه بیانگر آن است که تداوم این پدیده در پیوند با مجموعه‌ای از منطق‌های اجتماعی شکل می‌گرفت که مهم‌ترین آنها ساختار خویشاوندی، اقتصاد معیشتی و مناسبات قدرت در خانواده و ایل بود. در بسیاری از این جوامع، خانواده و شبکه خویشاوندی نقش اصلی را در تصمیم‌گیری درباره ازدواج بر عهده داشتند؛ از سوی دیگر، مشارکت گسترده زنان در فعالیت‌های اقتصادی و اهمیت آنان در نظام تولید و معیشت، ازدواج را با نیازهای اقتصادی خانواده و ایل پیوند می‌داد. همچنین، رواج چندهمسری، شیربها و اهمیت فرزندان، به‌ویژه پسران، در بخشی از این جوامع به استمرار ازدواج‌های زودهنگام کمک می‌کرد. با این حال، مقایسه جوامع مختلف نشان داد که شدت و نحوه تأثیر این عوامل یکسان نبود و هر جامعه متناسب با ساختار اقتصادی، نظام خویشاوندی و سازمان اجتماعی

خود، الگوی متفاوتی از کودک‌همسری را تجربه می‌کرد. از این رو، کودک‌همسری در ایران عصر قاجار را باید نتیجه تعامل مجموعه‌ای از عوامل اجتماعی، اقتصادی و خویشاوندی دانست که در بستر تحولات اواخر دوره قاجار، به تدریج نشانه‌هایی از تغییر و دگرگونی را نیز آشکار ساخت.

۴- نتیجه‌گیری

جدول ۱. مقایسه تطبیقی الگوها و منطق‌های اجتماعی کودک‌همسری در جوامع ایلی و قومیتی ایران عصر قاجار

جامعه / گروه ایلی و قومیتی	الگوی کودک‌همسری	نقش خانواده و شیوه همسرگزینی	مهم‌ترین منطق‌های اجتماعی مؤثر	ویژگی متمایز
لرها و بختیاری‌ها	نامزدی در خردسالی و ازدواج دختران در سنین پایین؛ افزایش نسبی سن ازدواج در اواخر قاجار	نقش پررنگ خانواده، طایفه و پیوندهای خویشاوندی در انتخاب همسر	تحکیم روابط طایفه‌ای، نیاز به نیروی کار، چندهمسری در میان خوانین و متمولان، بازتولید جمعیت	مشاهده نشانه‌هایی از افزایش تدریجی سن ازدواج در برخی خانواده‌های بختیاری در اواخر دوره قاجار
کردها	نامزدی از کودکی و ازدواج دختران در سنین پایین	نامزدی و رضایت خانواده در ازدواج ضروری بود؛ در برخی منابع به آزادی نسبی زنان و نقش رضایت طرفین نیز اشاره شده است	ساختار خویشاوندی، حفظ پیوندهای خانوادگی و منزلت خانواده	هم‌زمانی ازدواج زودهنگام با جایگاه اجتماعی نسبتاً مطلوب‌تر زنان در مقایسه با برخی جوامع دیگر
گروه‌های ترک‌زبان (افشار، قشقایی و برخی ایلات ترک)	الگوی واحدی وجود ندارد؛ از افزایش سن ازدواج در برخی گروه‌ها تا ازدواج دختران کم‌سن در برخی ایلات	نقش خانواده و طایفه در همسرگزینی پررنگ بود	شیربها، منافع اقتصادی خانواده، منزلت اجتماعی و پیوندهای ایلی	ناهمگنی درونی و تفاوت چشمگیر میان ایلات مختلف ترک‌زبان

ترکمن‌ها	تفاوت میان طوایف؛ از ازدواج در سنین بالاتر تا ازدواج دختران ده یا یازده‌ساله در برخی طوایف	ازدواج تابع تشریفات و قواعد خاص ایلی بود؛ در برخی موارد آغاز زندگی مشترک با تأخیر انجام می‌شد	اقتصاد دامداری، نقش اقتصادی زنان، شیربها، چندهمسری در میان خان‌ها و ثروتمندان	تفاوت طایفه‌ای در سن ازدواج و فاصله میان عقد و آغاز زندگی مشترک
بلوچ‌ها	پایین بودن سن ازدواج دختران نسبت به پسران	نقش خانواده، بزرگان و ملا در برگزاری ازدواج برجسته بود	ساختار قبیله‌ای، ضرورت‌های معیشتی و جایگاه اجتماعی خانواده	ازدواج با تأکید بر آمادگی دختر برای ایفاء نقش‌های خانوادگی و همسری

جدول فوق به‌خوبی نشان می‌دهد که کودک‌همسری در جوامع ایلی و قومیتی ایران عصر قاجار از الگوی واحدی پیروی نمی‌کرد. هرچند پایین بودن سن ازدواج در بیشتر این جوامع مشاهده می‌شود، اما عوامل مؤثر بر تداوم آن یکسان نبود. در برخی گروه‌ها، ساختار خویشاوندی و اقتدار خانواده نقش اصلی را ایفا می‌کرد، در برخی دیگر، اقتصاد معیشتی، شیربها و نقش اقتصادی زنان اهمیت بیشتری داشت و در مواردی نیز چندهمسری و منزلت اجتماعی مردان بر استمرار ازدواج زودهنگام اثرگذار بود. ازاین‌رو، یافته‌های تطبیقی این پژوهش نشان می‌دهد که کودک‌همسری را باید در پیوند با شرایط اجتماعی، اقتصادی و خویشاوندی هر جامعه تحلیل کرد، نه به‌عنوان پدیده‌ای همگن و تک‌علتی.

در نهایت اینکه کودک‌همسری در جوامع ایلی و قومیتی ایران عصر قاجار، پدیده‌ای قابل مشاهده اما ناهمگن و چندوجهی بود. هرچند ازدواج در سنین پایین در بسیاری از این جوامع رواج داشت، اما سن ازدواج، شیوه‌های همسرگزینی، نقش خانواده در تصمیم‌گیری و کارکردهای اجتماعی ازدواج، در میان گروه‌های مختلف یکسان نبود و متناسب با ساختار معیشتی، نظام خویشاوندی، جایگاه زنان و مناسبات درون‌طایفه‌ای هر جامعه تفاوت می‌کرد. ازاین‌رو، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تبیین کودک‌همسری صرفاً بر پایه سنت‌های فرهنگی یا هنجارهای اجتماعی، برای توضیح این پدیده کافی نیست؛ بلکه ازدواج زودهنگام در بسیاری از جوامع ایلی و قومیتی با اقتصاد معیشتی، روابط

خویشاوندی، شیربها، چندهمسری، نیاز به نیروی کار خانوادگی، تحکیم پیوندهای طایفه‌ای و بازتولید جمعیت پیوندی مستقیم داشت. در چنین بستری، کودک‌همسری تنها یک رسم ازدواج نبود، بلکه بخشی از سازوکارهای تنظیم خانواده و بازتولید نظم اجتماعی، اقتصادی و خویشاوندی به شمار می‌رفت.

مطالعه تطبیقی گروه‌های مختلف ایلی و قومیتی همچنین نشان داد که نمی‌توان از الگویی واحد برای کودک‌همسری در ایران عصر قاجار سخن گفت. تفاوت در شیوه معیشت، میزان مشارکت زنان در تولید، ساختار قدرت خانوادگی، نقش شبکه‌های خویشاوندی و ارزش اقتصادی و اجتماعی ازدواج، به شکل‌گیری الگوهای متفاوتی از ازدواج زودهنگام انجامیده بود. همچنین، شواهد اواخر دوره قاجار از بروز نشانه‌هایی از تحول، از جمله افزایش تدریجی سن ازدواج در برخی جوامع و شکل‌گیری نگرش‌های انتقادی نسبت به ازدواج زودهنگام، حکایت دارد؛ هرچند این تغییرات نه فراگیر بود و نه در همه جوامع ایلی و قومیتی با آهنگی یکسان رخ داد. بر این اساس، مهم‌ترین یافته پژوهش حاضر آن است که کودک‌همسری در ایران عصر قاجار را باید پدیده‌ای وابسته به منطق‌های اجتماعی هر جامعه دانست؛ پدیده‌ای که متناسب با ساختارهای اقتصادی، خویشاوندی و قدرت خانوادگی، اشکال و کارکردهای متفاوتی پیدا می‌کرد و از همین رو، نمی‌توان آن را به یک سنت فرهنگی یا الگویی واحد فروکاست.

کتاب‌نامه

کتاب:

آزاد، حسن (۱۳۵۷)، *پشت پرده‌های حرمسرا*، ارومیه: انزلی.

آرمینیوس، وامبری (۱۳۸۷)، *سیاحت درویشی دروغین در خانات آسیای میانه*، ترجمه فتحعلی خواجه‌نوریان، چاپ ۶، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

ادموندز، سیسیل جان (۱۳۶۲)، *دو سفرنامه درباره لرستان؛ یادداشت‌هایی درباره لرستان*، ترجمه اسکندر امان‌اللهی بهاروند و لیلی بختیار، تهران: بابک.

استارک، فریا (۱۳۶۴)، *سفری به دیار الموت، لرستان و ایلام*، ترجمه علی محمد ساکی، چاپ ۲، تهران: انتشارات علمی.

اعتصام‌الملک، میرزا خانلرخان (۱۳۵۱)، *سفرنامه میرزا خانلرخان*، تهران: انتشارات منوچهر محمودی.

اعظام قدسی، حسن (۱۳۴۹)، *خاطرات من یا روشن شدن تاریخ صدساله*، جلد ۱، تهران: ابوریحان.

افضل‌الملک، غلامحسین (بی‌تا)، *سفرنامه خراسان و کرمان*، تصحیح قدرت‌الله روشنی، تهران: توس.

اولیویه (۱۳۷۱)، *سفرنامه اولیویه (تاریخ اجتماعی- اقتصادی ایران در دوران آغازین عصر قاجاریه)*، ترجمه محمد طاهر میرزا، تصحیح غلامرضا ورهرام، تهران: اطلاعات.

اسکندریبگ ترکمان، (۱۳۸۲)، *تاریخ عالم‌آرای عباسی*، مصحح ایرج افشار، جلد ۱ و ۲، چ ۳، تهران: امیرکبیر.

بابن سی. و فردریک هوسه (۱۳۶۳)، *سفرنامه جنوب ایران*، ترجمه محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: دنیای کتاب.

بارنز، آکس (۱۳۷۳)، *سفرنامه بارنز (سفر به ایران در عهد فتح‌علی‌شاه قاجار)*، ترجمه حسن سلطانی‌فر، چ ۲، مشهد: آستان قدس رضوی.

بختیاری، مریم (۱۳۸۲)، *خاطرات سردار مریم بختیاری (از کودکی تا آغاز انقلاب مشروطه)*، به کوشش غلامعباس نوروزی بختیاری، تهران: آنزان.

بدلیسی، شرف‌خان (۱۳۷۷)، *شرف‌نامه*، جلد ۱، مصحح ولادیمیر ولیامینوف، تهران: اساطیر.

بلوکباشی، علی (۱۳۸۲)، *جامعه ایلی در ایران*، تهران: انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

بیشوپ، ایزابلا (۱۳۷۵)، *از بیستون تا زردکوه بختیاری*، ترجمه مهرباب امیری، تهران: سهند و آنزان.

پاتینجر، هنری (۱۳۸۴)، *سفرنامه پاتینجر*، ترجمه شاپور گودرزی، تهران: کتابفروشی دهخدا.

پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸)، *سفرنامه پولاک (ایران و ایرانیان)*، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: خوارزمی.

تاج‌السلطنه (۱۳۶۱)، *خاطرات تاج‌السلطنه*، به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان، تهران: نشر تاریخ ایران.

حجازی، بنفشه (۱۳۷۶)، *به زیر مقنعه: بررسی جایگاه زن ایرانی از قرن اول هجری تا عصر صفوی*، تهران: علم.

خواندمیر، غیاث‌الدین (۱۳۸۰)، *حبیب‌السیر فی اخبار افراد بشر*، جلد ۴، تصحیح محمد دبیرسیاقی، تهران: خیام.

دالمانی، هانری رنه (۱۳۳۵)، *سفرنامه از خراسان تا بختیاری*، ترجمه محمدعلی فره‌وشی، تهران: امیرکبیر.

دروویل، گاسپار (۱۳۶۴)، *سفر در ایران*، ترجمه منوچهر اعتماد مقدم، تهران: شباویز.

دوبد، کلمنت اوگاستس (۱۳۸۴)، *سفرنامه لرستان و خوزستان*، ترجمه محمدحسین آریا، چاپ ۲، تهران: علمی و فرهنگی.

دیولافوا، مادام ژان (۱۳۷۱) *سفرنامه ایران کلد و شوش*، ترجمه احمد فره‌وشی، با کوشش بهرام فره‌وشی، تهران: دانشگاه تهران.

راوندی، مرتضی (۱۳۸۲)، *تاریخ اجتماعی ایران*، جلد ۱، ۳، ۶ و ۷، چاپ ۲، تهران: نگاه.

رایس، کلارا کلیور (۱۳۸۳)، *سفرنامه کلارا کلیور رایس (زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آنان)*، ترجمه اسدالله آزاد، تهران: کتابدار.

روش‌شوار، ژولین دو (۱۳۷۸)، *خاطرات سفر ایران*، ترجمه مهران توکلی، تهران: نشر نی.

ژوبر، پیر آمده (۱۳۴۷)، *مسافرت به ارمنستان و ایران*، ترجمه علی‌قلی اعتماد مقدم، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

سجادی، علاءالدین (۱۳۸۷)، *تاریخ جنبش‌های کردستان*، ترجمه رئوف کریمی، چاپ ۲، سنج: انتشارات کردستان.

سعدوندیان، سیروس (۱۳۷۹)، *درآمدی بر جمعیت‌شناسی تاریخی ایران در عصر قاجار*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

سکویل وست، ویکتوریا (۱۳۸۰)، دوازده روز در کوهساران بختیاری، جنوب غربی ایران، ترجمه مهراں توکلی، تهران: نشر نی.

سلطانی، محمدعلی (۱۳۷۲)، جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان، جلد ۱ و ۴، تهران: سها.

شفیعی، سمیه سادات (۱۴۰۰)، تاریخ اجتماعی زنان در عصر قاجار، تهران: نشر ثالث.

شیل، لیدی ماری (۱۳۶۸)، خاطرات لیدی شیل، ترجمه حسین ابوترابیان، چاپ ۲، تهران: نشر نو.

شین جوء، سوزوکی (۱۳۹۳)، سفرنامه سوزوکی شین جوء (سفر در فلات ایران)، ترجمه هاشم رجبزاده و کینچی ئه اورا، تهران: طهوری.

صولت قشقایی، محمدناصر (۱۳۶۶)، سالهای بحران؛ خاطرات روزانه محمدناصر قشقایی، تصحیح نصرالله حدادی، تهران: رسا.

فلاندن، اوژن (۱۳۵۶)، سفرنامه اوژن فلاندن به ایران، ترجمه حسین نورصادقی، چاپ ۳، تهران: اشراقی.

قورخانچی، محمدعلی (۱۳۶۰)، نخبه سیفیه (در تاریخ و جغرافیای استرآباد)، به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان، تهران: نشر تاریخ ایران.

کرزن، جرج ناتانیل (۱۳۸۰)، ایران و قضیه ایران، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، جلد ۱ و ۲، چاپ ۵، تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.

کوپر، مریان سی (۱۳۳۴)، سفری به سرزمین دلاوران، ترجمه امیرحسین ظفر ایلخان
بختیاری، تهران: امیرکبیر.

کیانی، منوچهر (۱۳۷۶)، سیه چادرها، شیراز: کیان نشر.

کینان، درک (۱۳۷۶)، کردها و کردستان، ترجمه ابراهیم یونسی، تهران: نگاه.

گلی، امین‌الله (۱۳۶۶)، سیری در تاریخ سیاسی و اجتماعی ترکمن‌ها، تهران: مهارت.

لایارد، سر اوستین هنری (۱۳۶۷)، سفرنامه لایارد (ماجرای اولیه در ایران)، ترجمه
مهراب امیری، تهران: وحید.

مردوخ کردستانی، محمد (۱۳۷۹)، تاریخ مردوخ، تهران: نشر کارنگ.

مشکور، محمدجواد (۱۳۷۵)، نظری به تاریخ آذربایجان، تهران: کهکشان و انجمن آثار
و مفاخر فرهنگی.

مک‌گرگور، کلنل سی.ام (۱۳۶۶)، شرح سفری به ایالت خراسان، ترجمه مجید
مهدی‌زاده، مشهد: آستان قدس رضوی.

مک‌بن‌روز، الیزابت (۱۳۷۳)، با من به سرزمین بختیاری بیایید، ترجمه مهراب امیری،
تهران: سهند.

ملکم، سرجان (۱۳۸۰)، تاریخ کامل ایران، ترجمه میرزا اسماعیل حیرت، جلد ۲،
تهران: افسون.

مونس‌الدوله (۱۳۸۰)، خاطرات مونس‌الدوله، ندیمه حرمسرای ناصرالدین‌شاه، به
کوشش سیروس سعدوندیان، تهران: انتشارات زرین.

میرزا ابراهیم، (۱۳۵۵)، *سفرنامه استرآباد و مازندران و گیلان*، تصحیح مسعود گلزاری، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

میرنیا، علی (۱۳۶۶)، *طوایف ترکمان در دشت گرگان و خراسان*، مشهد: اطلس. مینورسکی، ولادیمیر (۱۳۷۹)، *کرد*، ترجمه حبیب‌الله تابانی، تهران: گستره.

مهاجری، زهرا (۱۳۸۳)، *لال‌لا گل پسته*، مشهد: آستان قدس رضوی. نیکیتین، واسیلی (۱۳۶۶)، *کرد و کردستان*، ترجمه محمد قاضی، چاپ ۲، تهران: انتشارات نیلوفر.

والمونت (بی‌تا)، *ماه شب چهارده*، ترجمه علی‌اصغر امیرمعز، تهران: چاپخانه وحید.

وولسن، مادام ا.س (۱۳۰۹)، *ایران در گذشته و حال*، ترجمه میرزا حسین‌خان انصاری، تهران: مؤسسه خاور.

ویشارد، جان (۱۳۶۳)، *بیست سال در ایران*، ترجمه علی پیرنیا، تهران: انتشارات نوین.

ییت، چارلز ادوارد (۱۳۶۵)، *خراسان و سیستان (سفرنامه کنل ییت به ایران و افغانستان)*، ترجمه قدرت‌الله روشنی و مهرداد رهبری، تهران: یزدان.

مقالات و مداخل:

بلوک‌باشی، علی (۱۳۷۹)، «افشار»، *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*، جلد ۹، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.

ظاهری عبدوند، ابراهیم و روح‌الله کریمی نورالدین‌وند (۱۳۹۹)، «بررسی وضعیت اجتماعی و فرهنگی زن بختیاری در دوره قاجار بر اساس اشعار عامیانه»، فرهنگستان مردم/ایران، شماره ۶۳.

عامری، جواد و حسن طباطبائی و حسین طباطبائی (خرداد و تیر ۱۴۰۱)، «بازتاب جایگاه اجتماعی زن در بوم سروده‌های شاهرودی»، نشریه فرهنگ و ادبیات عامه، شماره ۴۴.

منابع انگلیسی:

Binning, R. B.M. (1857) *A Journal of Two Years Travel in Persia*. Ceylon e t c. Vol2. London: WM.H. Allen and Co. Leadenhall Street, p401

پی‌نوشت

۱-

لالالای عسل باشی	دلَم می‌خواه پسر باشی
به هر مجلس که بنشینی	تو جادار پدر باشی

(مهاجری ۱۳۸۳: ۷۵)؛ از نمونه ترانه‌های عامیانه نیز می‌توان به ترانه عامیانه‌ای که در بین شاهرودی‌ها رایج است اشاره کرد:

«پسر پسر خورجین زر دختَر دختَر، تَپَه خاکِ سَر»

این چنین اشعاری در بین مردمان نواحی مختلف وجود دارد و نشان دهنده گستره این تفکر در مناطق مختلف می‌باشد. (عامری، طباطبائی و طباطبائی ۱۴۰۱: ۹۲؛ حجازی، ۱۳۷۶: ۲۵-۴۴)

^۲- «وای که من چه غریبم و چه بدبختم! من خانه پدری تو را می‌بینم، و بام کهنه‌ای که روی آن پوشانده است: خودت را زن داماد جوان است. تنها منم که در اینجا بیگانه‌ام، اینک رفتم، و دیگر هیچگاه برنمی‌گردم به خانه پدر و مادرم، با اشکی که میریزم و وداعی که با خانه می‌کنم به جز من بیگانه‌ای در اینجا نیست. من همچون یک دستمال ارغوانی رنگم که در میان بیگانگان خوب به چشم می‌آیم.... برای یک شیربها می‌فروشدم من بدبخت را به یک چنین پیرمردی...»

^۳- افشار نام یک گروه بزرگ قومی- عشایری از اقوام ترک زبان ایران است که در متون به صورت آوشار، آوشر، آوشریه، اوشاریه و افشاریه آمده است.

^۴- یموت‌ها شاخه‌ای از ترکمانان بودند که از دو تیره ترکیب شده بودند (قورخانچی (صولت نظام) ۱۳۶۰: ۳۴).

^۵- بی یا بای، کلمه‌ای ترکی است که بیگ، بک هم گفته شده و به معنی بزرگ است، و عنوان نجبا و بزرگان ترک بوده است. (روش‌شوار ۱۳۷۸: ۸۹).